

ONDERWIJSORGANISATIE EN LEERMOEILIKHEDEN

door

K. DOORNBOS

„De ontplooiing van menselijke talenten is mede afhankelijk van de wetgeving op het gebied van onderwijs en wetenschap.” * Deze kernachtige uitspraak van minister Veringa is uiteraard niet alleen van toepassing op de ontplooiingskansen van de talentrijke bevolking van onze universiteiten. Toegepast op andere takken van onderwijs, b.v. het basisonderwijs, klinkt zij eveneens tegelijk eufemistisch en hoopvol.

Het spreekt immers vanzelf, dat een realistische relativering van de geciteerde uitspraak in het geheel geen afbreuk doet aan de vérstrekken-de betekenis van de erkenning van verband tussen de persoonlijkheidsontwikkeling van jonge mensen en de wetgeving op onderwijsgebied. De benadering van „het ideaal van de optimale ontwikkeling der talenten” (Idenburg, 1962) wordt nu eenmaal in belangrijke mate geconditioneerd door de kwaliteit van de wetgevende arbeid ten behoeve van het onderwijs. „Scholen maken mensen” (Langeveld, 1967), daar wordt men zich hoe langer hoe meer van bewust.

Er is een nauwelijks meer beheersbare hoeveelheid empirische gegevens, waarmee deze inzichten kunnen worden ondersteund. Omdat daarvoor van verschillende zijden onlangs weer belangstelling is getoond, vatten wij in dit artikel enkele resultaten samen van een (enige jaren geleden uitgevoerd) onderzoek naar de samenhang tussen de leeftijd der kinderen bij hun intrede in de lagere school en het ontstaan van leer-moeilijkheden (intern rapport, 1966). Waar dat nuttig leek, zijn enige onderzoeksresultaten en literatuurgegevens van meer recente datum ingevoegd.

Het ligt in onze bedoeling binnen afzienbare tijd over dit onderzoek, dat naderhand is uitgebreid tot diverse andere takken van onderwijs, een meer gedetailleerd verslag te publiceren. De onlangs weer op gang gekomen discussie over de wenselijkheid van (o.a.) structurele veranderingen in het basisonderwijs, geïntensiveerd door enige geruchten over de strekking van een voorontwerp van een nieuwe wet op het basisonderwijs, noopt ons echter op de uitvoerige verslaggeving vooruit te lopen.

* „Ten geleide”, in: K. Posthumus: De universiteit, doelstellingen, functies, structuren. (1968)

Zittenblijvers en hun leeftijd bij intrede in het basisonderwijs

In het gewoon lager onderwijs blijven jaarlijks ongeveer honderdduizend kinderen zitten. De zittenblijverspercentages vertonen weliswaar een dalende tendens, doch daar staat een sterke groei van het buitengewoon onderwijs tegenover.

Reeds in 1961 beschreef Vlietstra het mechanisme, dat aan deze ontwikkeling ten grondslag ligt. De hoofdinspecteur van het b.l.o. sprak in dat verband o.i. terecht van een „beangstigend toekomstbeeld” (p. 519).

Uit talrijke onderzoeken — verricht in ons land, Engeland, Oostenrijk, Duitsland, Zwitserland, Zweden, Canada — blijkt dat de jongere kinderen van een jaargroep (schooljaargeneratie) aanzienlijk meer leermoeilijkheden ondervinden dan de oudere leerlingen. Binnen redelijke grenzen doet het er kennelijk weinig toe hoe oud de jongste nieuwe eerste-klassers zijn. In Engeland begint men met aanvankelijk lees- en rekenonderwijs wanneer de kinderen 5 jaar zijn, in ons land wanneer zij 6 à 7 jaar zijn, en in Zweden nog weer later. Steeds doet zich het genoemde verband voor.

De leeftijdpositie-binnen-de-eigen-jaargroep is uiteraard slechts één (waarschijnlijk zeer complexe) factor in een gecompliceerde structuur. Het is echter een factor, die nauw samenhangt met de concrete onderwijsorganisatie, en indirect dus met dát deel der wetgeving, dat de contouren en de functionering van ons onderwijsbestel bepaalt.

In ons onderwijsstelsel — een jaarklassensysteem met gelijktijdige (jaarlijkse) opname van nieuwe leerlingen en gelijktijdige bevordering naar volgende leerjaren (leerstofklassen) — wordt de leeftijdpositie van een kind bij schoolbegin bepaald door de maand, waarin het werd geboren. De kort voor 1 oktober geboren kinderen zijn de jongste van hun jaargroep.

Cramer, schoolarts te Haarlem, signaleerde reeds in 1953 dat deze jonge kinderen meer dan hun oudere klasgenootjes kans lopen te doubleren in de eerste klas. Zij publiceerde in 1961 een overzicht (tabel 1),

Tabel 1. Geboortemaandverdeling van 1200 wegens leer- en/of gedragsmoeilijkheden aangemelde kinderen (CRAMER, 1961).

	Najaar	Winter	Lente	Zomer
	okt.: 69	jan.: 64	apr.: 131	juli: 110
	nov.: 76	febr.: 85	mei: 100	aug.: 133
	dec.: 88	mrt.: 99	juni: 121	sept.: 124
Totaal	233	248	352	367
in %	19,5	20,6	29,3	30,6

waaruit blijkt dat er aanzienlijk meer jong tot de lagere school toegelaten kinderen wegens leer- en/of gedragsmoeilijkheden werden aangemeld voor diagnostisch onderzoek dan ouder op school gekomen kinderen.

Tabel 2. Zittenbijvers in de eerste klas op 3900 leerlingen (KAAIJK, 1961).

Leeftijd bij intrede g.l.o.	Geboorte- maand	Geboorte- kwartaal	Z i t t e n b l i j v e r s		
			per maand	per kwartaal	in % van het totaal (413)
6;10	oktober		16		
6;9	november	najaar	31	69 (7,0)	17
6;8	december		22		
6;7	januari		25		
6;6	februari	winter	35	92 (9,4)	22
6;5	maart		32		
6;4	april		30		
6;3	mei	lente	30	91 (9,4)	22
6;2	juni		31		
6;1	juli		41		
6;0	augustus	zomer	39	161 (16,4)	39
5;11	september		81		
Totaal			413	(10,5)	100

Zie ook het Jaarverslag Schoolartsendienst Eiland IJsselmonde 1960, in: Ts. v. Soc. Geneesk. (1962), p. 87. De percentages in de op één na laatste kolom werden berekend op basis van door de auteur niet gepubliceerde aantallen kinderen per geboortekwartaal. Wel vermeldt KAAIJK dat het aantal kinderen, geboren in de verschillende maanden, vrijwel gelijk is (verschillen kleiner dan 10%).

Onafhankelijk van elkaar verzamelden Kaaijk en Dechesne gegevens over de schoolbeginleeftijden van zittenblijvers in het g.l.o. De bevindingen van Kaaijk (1961, p. 662) werden door Haenen geciteerd en voorzien van een kanttekening, die geheel aansluit bij de oorspronkelijke interpretatie van Kaaijk. „Men merke op dat vooral de maand september het meest ongunstig afsteekt t.o.v. de andere maanden. Het vermoeden lijkt gewettigd, dat velen dezer kinderen nog niet schoolrijp waren.” (Haenen, 1967, p. 7).

Op basis van de uitkomsten van zijn tellingen (tabel 3) concludeerde Dechesne o.a. „dat van iedere 100 zittenblijvers uit de eerste klas van de lagere school er 34 zijn van de schoolbeginleeftijdsgroep 5; 11 t/m 6;1 tegen resp. slechts 28 of 22 of 15 van de volgende schoolbeginleeftijdsgroepen. Klaarblijkelijk doubleert 40% van de zittenblijvers van deze klas dus primair als gevolg van met hun leeftijd samenhan-

gende factoren." (p. 4).

Deze schatting is o.i. wat aan de hoge kant, onder andere omdat correctie op geboortefluctuaties is achterwege gelaten. Doch ook bij reductie van dit „schade-getal" tot b.v. 20% betekent dit, dat jaarlijks ongeveer 5000 eersteklassers blijven zitten *mede* doordat zij tot de jongste leerlingen van hun jaargroep behoren.

Tabel 3 Overzicht van de procentagewijze verdeling van de zittenblijvers over de verschillende schoolbeginleeftijdsgroepen (DECHEsNE, 1965).

Leeftijd bij schoolbegin	Geboorte-Kwartaal	Klas 1	Klas 2	Klas 3	Klas 4	Klas 5	Gemiddeld
6;8 — 6;10	najaar	15,4	16,7	18,1	18,6	18,6	17,5
6;5 — 6;7	winter	23,3	22,7	23,8	20,9	23,4	22,6
6;2 — 6;4	lente	28,0	28,4	27,5	27,0	27,7	27,7
5;11 — 6;1	zomer	34,3	32,2	30,6	33,5	30,4	32,2

Zittenbijvers op in totaal 22000 g.l.o.-leerlingen.

Deze en de hierna volgende onderzoeksgegevens tonen o.i. enkele fundamentele gebreken in onze onderwijsorganisatie, die kennelijk niet voldoende gecompenseerd (kunnen) worden door degenen die in het onderwijs werkzaam zijn. Die gebreken zijn *niet* op te heffen door op grote schaal „schoolrijpheids"-onderzoekingen te verrichten en ook *niet* door verhoging van de toelatingsleeftijd.

Ook Dechesne stelde: „Als we aan dit alles praktische consequenties willen verbinden, dan in ieder geval niet deze, dat we de minimum schoolbeginleeftijd moeten gaan verhogen" (1965, p. 11). Deze opvatting wint ook veld in Duitsland (zie b.v. Vieweger, 1966; Kemmler, 1967; Schüttler-Janikulla, 1968), en is voorts in overeenstemming met de hogerop gereleveerde internationale vergelijking inzake de aanvang van het schoolonderwijs.

In Duitsland heeft men de schoolbeginleeftijd wel verhoogd, sinds 1950 met ongeveer 6 maanden, voornamelijk op grond van „schoolrijpheids-onderzoekingen", b.v. die van Kern (1954). Overigens zonder enig blijvend effect (Vieweger, p. 13; Kemmler, p. 122). Momenteel worden pogingen in het werk gesteld om de maatregelen tot verhoging van de schoolbeginleeftijd wederom ongedaan te maken (mededeling van prof. Schultze).

De scheve verjaardagskalender der l.o.m.-scholen

Na een kleine voorstudie in 1963 naar aanleiding van een min of meer toevallige waarneming, stelden wij in 1964 een omvangrijker onderzoek

in naar de geboortemaandverdeling van leerlingen van scholen voor kinderen met leer- en opvoedingsmoeilijkheden. Dit onderzoek bevestigde de voornaamste resultaten van de voorstudie.

Als steekproef voor het verificatie-onderzoek werd gekozen: de schoolbevolking van de 21 l.o.m.-scholen, betrokken bij het „Inventarisatieonderzoek l.o.m.-scholen” (Vliegthart en Doornbos, I, 1965, p. 66).

Tot deze scholen werden vanaf de oprichting tot begin 1964 in totaal 4773 leerlingen ingeschreven. De geboortemaandverdeling van deze onderzoeksgroep is in figuur 1 weergegeven.

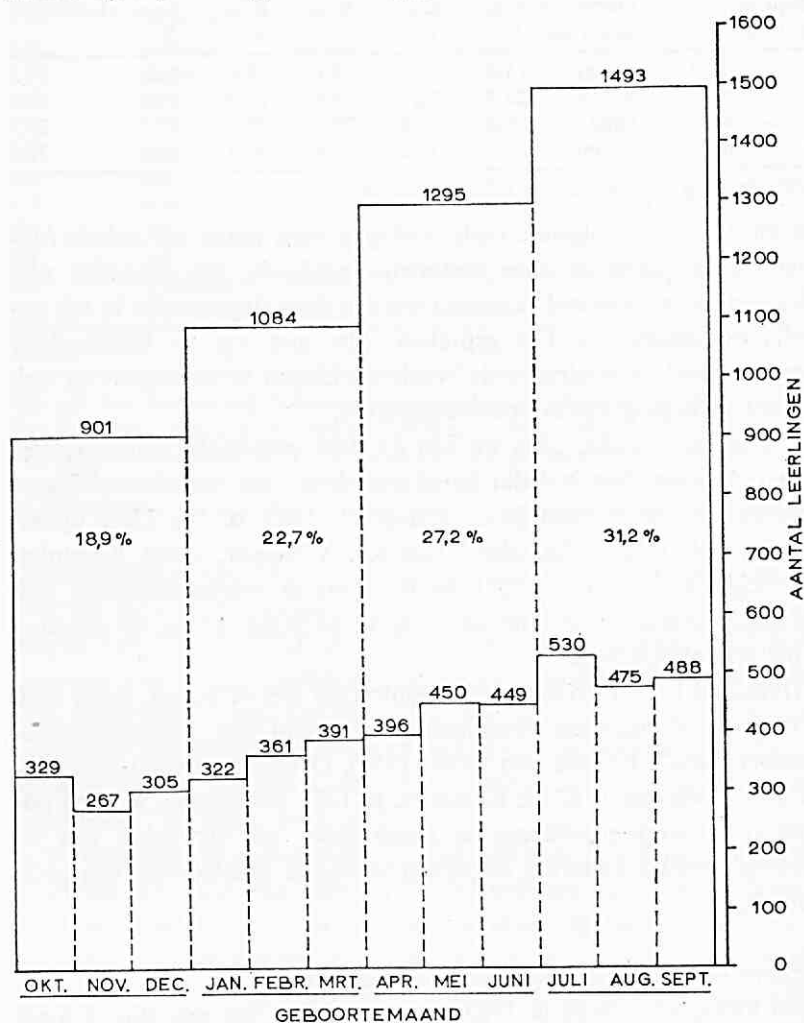

fig. 1.

Er worden opmerkelijk meer in de zomer (3e kwartaal) geboren kinderen tot de l.o.m.-scholen toegelaten dan in het najaar (4e kwartaal) geboren kinderen. De verhouding is ongeveer 100 staat tot 160, na correctie van de invloed van fluctuaties in de aantallen levendgeborenen per maand op basis van bevolkingsstatistische gegevens van het C.B.S.

In een recente replicatie van dit onderzoek met behulp van een nieuwe, iets anders opgebouwde steekproef van 4980 l.o.m.-schoolleerlingen werd een toename van de scheefheid in de geboortemaandverdeling geconstateerd. Momenteel worden op elke 100 in het najaar geboren kinderen 180 à 200 in de zomer geboren kinderen in het l.o.m.-onderwijs opgenomen.

De disproportionaliteit in de geboortemaandverdeling van l.o.m.-schoolleerlingen was omstreeks 1964 ook reeds aan enkele hoofden van l.o.m.-scholen opgevallen. Een van hen, de heer De Lange te Rotterdam, typeerde de l.o.m.-school eens als „de school met de scheve verjaardag-kalender”.

In tabel 4 zijn de 4773 leerlingen ingedeeld naar het kwartaal waarin zij werden geboren en hun leeftijd bij inschrijving op de l.o.m.-school.

Tabel 4. Leerlingen (N=4773) van 21 lom-scholen naar geboortekwartaal en plaatsingsleeftijd

Plaatsingsleeftijd	6	7	8	9	10	11	12	13/16 jr.	Totaal	
Geboortekwartaal										
najaar		1	29	93	197	213	167	120	81	901
winter		7	59	168	250	211	170	128	91	1084
lente		9	79	207	288	268	211	144	89	1295
zomer		5	85	278	383	318	218	124	82	1493
totaal		22	252	746	1118	1010	766	516	343	4773

Voor de zevenjarigen: $\chi^2 = 10,0$ df 3 $p < 0,02$.

Voor de achtjarigen: $\chi^2 = 24,9$ df 3 $p < 0,001$.

De verdeling van de geboortedata van de kinderen, die 7 of 8 jaar waren bij hun komst naar de l.o.m.-school, wijkt statistisch significant af van de verdeling, die men zou verwachten op grond van de marginale totalen (in de richting die n.a.v. het vooronderzoek werd verwacht).

Duidelijk blijkt, dat vooral de groep jong tot het l.o.m.-onderwijs toegelaten kinderen overmatig veel leerlingen telt, die voordien als jongste van hun jaargroep naar het g.l.o. zijn gegaan.

Terecht wordt er zowel door de practici in de scholen als door ervaren diagnostici op aangedrongen om „kinderen, die moeilijkheden vertonen, zo snel mogelijk voor onderzoek aan te melden, zodat bijtijds maat-

regelen tot hulpbieding kunnen worden getroffen." (Bladergroen, z.j., p. 32).

Vroegtijdige aanmelding voor onderzoek leidt echter — bij het ontbreken van de meest elementaire opvangmogelijkheden binnen het g.l.o. — kennelijk tot doorverwijzing van extra grote aantallen kinderen, die mede of misschien wel in hoofdzaak tengevolge van hun ongunstige leeftijdpositie in de jaargroep in moeilijkheden zijn geraakt.

Samenvatting met (beknopte) interpretatie.

1. Naarmate een kind jonger is bij intrede in de gewone lagere school loopt het groter risico
    - te blijven zitten,
    - te worden aangemeld en onderzocht wegens leer- en gedragsmoeilijkheden,
    - te worden toegelaten tot een school voor kinderen met leer- en opvoedingsmoeilijkheden.
  2. In ons land blijven jaarlijks ongeveer 25000 kinderen zitten in de eerste klas van de lagere school. Een voorzichtige schatting luidt, dat hiervan telkenjare 5000 leerlingen (20%) doubleert mede als gevolg van de (toevallige) omstandigheid, dat zij tot de jongste leerlingen van hun jaarklasse behoren.
  3. De overmatig grote overplaatsing naar scholen voor b.l.o. van mede door onze onderwijsorganisatie gehandicapte kinderen (in het bijzonder naar scholen voor kinderen met leer- en opvoedingsmoeilijkheden) is indicatief voor de ernst van de bedreiging van zowel het schoolsucces als de persoonlijkheidsontwikkeling van de jongere leerlingen van een jaargroep.
  4. Een kind, dat voor 1 oktober zes jaar wordt, mag bij de aanvang van het cursusjaar in augustus van dat jaar naar de lagere school. Zou een andere grensdatum voor inschrijving zijn vastgesteld, dan zouden jaarlijks duizenden andere kinderen de dupe worden. In Engeland geldt 1 september als grensdatum. Williams (1964) trof in een steekproef van 265 kinderen — leerlingen van *special schools for the educationally subnormal* (debielenonderwijs) — dan ook slechts 10 septemberkinderen aan tegen 37 in augustus geboren kinderen. In Huddersfield houdt men echter 1 augustus aan als grensdatum voor opname in de *junior school*, „consequently the August children there appeared to be rather more succesful instead of rather less succesful." (Jackson, 1966², p. 25).
- De optimale ontwikkeling der talenten wordt belemmerd door de pe-

dagogische structuur van het schoolwezen. Door het geboortemaand-effect is er reeds in de eerste klas van de lagere school geen sprake meer van „gelijke kansen”. Onze onderwijsorganisatie benadeelt de in de lente en zomer geboren kinderen op uiteenlopende wijze. De volgende punten lijken daarbij van beslissende betekenis.

- a. De in de zomer geboren kinderen verblijven gewoonlijk hoogstens ongeveer twee jaar in de kleuterschool; de kort na 1 oktober geboren kinderen ontvangen daarentegen nagenoeg drie jaar voorbereidend onderwijs. Dit verschil in „schoolvoorbereidingstijd” ontstaat doordat een kind naar de kleuterschool mag nadat het vier jaar is geworden, terwijl de inschrijving tot het lager onderwijs slechts eenmaal per jaar openstaat. Waarschijnlijk oefent deze factor in Engeland meer invloed uit dan in ons land, omdat het aanvankelijk lezen en rekenonderwijs aldaar in de *infant school* wordt gegeven. (Pidgeon and Dodds, 1961; Williams, 1964; Plowden-report, 1967).
- b. De lagere school is geleed in zes leerstof-jaarklassen. Deze organisatievorm lokt uit tot handhaving van klassikale onderwijsvormen. Om naar een volgend leerjaar te kunnen overgaan dient een leerling de leerstof van het voorafgaande leerjaar „voldoende” te beheersen. „This poses additional stress since teaching levels will tend to be harder for younger children.” (Williams, p. 248). Blijkbaar wordt ook elders het onderwijs nog altijd al te zeer afgestemd op wat de meerderheid der leerlingen lijkt te kunnen verwerken (in een in het leerplan vastgelegd tempo). Het blijkt, dat een aanzienlijk deel van de jongere leerlingen niet tot deze gelukkige meerderheid behoort. Ten dele hangt dit uiteraard rechtstreeks samen met hun verhoudingsgewijs minder ver voortgeschreden ontwikkeling (tengevolge van hun kortere „leef”-tijd en mogelijk ook t.g.v. hun korter verblijf in de kleuterschool); op dit aspect wordt de nadruk gelegd door onderzoekers, die het op school mislukken van vele jongere leerlingen toeschrijven aan „schoolonrijpheid”. Er ligt hier waarschijnlijk echter ook een directe relatie met beoordelingsmechanismen, die reeds veertig jaar geleden door Kohnstamm (1929; 1952, p. 195 e.v.) werden beschreven, doch meer bekendheid hebben gekregen door het werk van Posthumus op het terrein van het v.h.m.o. („wet van Posthumus”). Shearer (1967) onderzocht beoordelingsgewoonten van onderwijzend personeel en constateerde, dat leerkrachten er toe neigen de intelligentie van oudere leerlingen te overschatten, terwijl zij de mogelijkheden van jongere kinderen

plegen te onderschatten. Door hun gemiddeld minder goede schoolvorderingen „ziet” men de mogelijkheden van jongere kinderen niet of althans in mindere mate. Een dergelijk research-gegeven is slechts begrijpelijk in relatie tot de organisatie en functionering van het (klassikale) schoolbedrijf. Er wordt niet alleen bij het geven van onderwijs, doch ook bij de beoordeling van de vorderingen der leerlingen overwegend „klassikaal” (nl. onderling vergelijkend) te werk gegaan, ten nadele van de jongere leerlingen.

De gemeenschappelijke grond van deze overwegingen is uiteraard, dat met het vormen van jaarklassen — als voorgetekend in de wetgeving — in het geheel niet is voldaan aan de meest fundamentele voorwaarde, waaronder klassikaal onderwijs nog zou kunnen worden gerechtvaardigd: de aanwezigheid van een „homogene groep” leerlingen.

Jaarklassen zijn verre van homogeen. Bij hun samenstelling geldt slechts één criterium: de leeftijd. . . . De resultaten van de gereleveerde onderzoeken laten ons omtrent de in dit opzicht bereikte „homogeniteit” niet in het onzekere. Het jaarklassensysteem in zijn huidige gedaante berust op een fictie.

Slechts ingrijpende herstructurering — met name aan de basis van ons schoolwezen — gericht op het scheppen van de voorwaarden voor een zo goed mogelijk bij elk van de kinderen passend onderwijs, kan hierin verandering brengen. De wenselijkheid van individualisering (differentiatie) wordt algemeen erkend, doch onze schoolorganisatie staat zelfs een beperkte realisering van dit verlangen in de weg.

Het komt ons voor dat — ter voorbereiding van de eliminatie van het leerstof-jaarklassensysteem — zou kunnen worden begonnen met het opheffen van het inadequate breukvlak tussen kleuteronderwijs en basisonderwijs. Wij zijn ons er van bewust dat wetgevende en organisatorische arbeid op zich volstrekt onvoldoende zijn. Maar ergens zal eens een begin moeten worden gemaakt (in het vooruitzicht moeten worden gesteld). Het creëren van de voorwaarden voor het op gang brengen van wenselijk geachte veranderingen in ons onderwijs lijkt prelabel èn mogelijk, zeker in een nieuwe wet op het (kleuter- en) basisonderwijs.

K. Doornbos, geboren te Groningen (1936), h.b.s.-B te Amsterdam (1953), brak een studie in de chemische technologie af, behaalde aan de Gemeentelijke Kweekschool voor Onderwijzers(essen) te Amsterdam de volledige onderwijsbevoegdheid (1957). Was enige jaren als onderwijzer en hoofd van een school werkzaam in het voormalige Ned. Nw.-Guinea. Studeerde

Vanaf 1961 pedagogiek te Utrecht, doct. ex. 1966 (cum laude). Was van 1963-1966 verbonden aan de Stichting Onderzoek Leermoeilijkheden te Utrecht, werd in 1967 benoemd tot wetenschappelijk medewerker bij de Stichting voor Onderzoek van het Onderwijs (S.V.O.) te 's-Gravenhage.

LITERATUUR

- ARMSTRONG, H. G.: Special educational treatment in the ordinary schools. *Brit. J. Educ. Psychol.* 35 (1965) p. 242v.
- BLOOIS, K. DE en W. J. BLADERGROEN: Z.M.O.K.- en L.O.M.-scholen. *Nat. Fed. v. Kinderbescherming*, Amsterdam (z.j.).
- CRAMER, C.: Lichamelijke afwijkingen bij kinderen met leermoeilijkheden. *Ts. v. soc. geneesk.* 39 (1961) p. 665v.
- DECHESNE, G. J.: De invloed van de schoolbeginleeftijd op het ontstaan van leermoeilijkheden. *Mndbl. v. d. Geest. Volksgezondheid* 20 (1965) p. 1-12
- DOORNBOS, K.: Verslag van een onderzoek naar het verband tussen de leeftijd bij intrede in de lagere school en het ontstaan van leermoeilijkheden. *Stichting Onderzoek Leermoeilijkheden*, Utrecht, 1966.
- HAENEN, A. W.: Van kleuter tot schoolkind. *Diss. V.U. Amsterdam*, 1967.
- IDENBURG, PH. J.: Het ideaal van de optimale ontwikkeling der talenten en de pedagogische structuur van het schoolwezen. *Paed. Stud.* 39 (1962) p. 434v.
- JACKSON, B.: *Streaming, an education system in miniature*. Routledge & Kegan Paul, London, 1964, 1966².
- JOHANSSON, B. A.: *Criteria of school readiness*. Stockholm, 1965.
- KAAIK, C. K. J.: Schoolonrijpheid. *Ts. v. soc. geneesk.* 39 (1961) p. 661v.
- KEMMLER, L.: *Erfolg und Versagen in der Grundschule. Empirische Untersuchungen*. Hogrefe, Göttingen, 1967.
- KERN, A.: *Sitzenbleiberelend und Schulreife*. Freiburg i.Br., 1954².
- KOHNSTAMM, PH.: *Keur uit het didactisch werk*. Wolters, 1952.
- LANGEVELD, M. J.: *Scholen maken mensen*. Muusses, 1967.
- PIDGEON, D. A., and E. M. DODDS: Length of schooling and its effect on performance in the junior school. *Educ. Research*, III-3 (1961) p. 214v.
- PIDGEON, D. A.: Date of birth and scholastic performance. *Educ. Research* VIII-1 (1965) p. 3v.
- PLOWDEN-REPORT (Report of the Central Advisory Council for Education). London, 1967.
- SCHÜTTLER, K. - JANIKULLA: *Einschulungsalter und Vorklassenbetreuung*. München, 1968.
- SHEARER, E.: The effect of date of birth on teachers' assessments of children. *Educ. Research* 10-1 (1967) p. 51v.
- VIEWEGER, C.: *Zur altersgemäßen Einschulung*. Beltz, Weinheim, 1966.
- VLEGENTHART, W. E. en K. DOORNBOS: *Inventarisatie-onderzoek lom-scholen*, Deel 1. *St. Onderzoek Leermoeilijkheden*, Utrecht, 1965.
- VLIETSTRA, N. Y.: De toekomst van het B.L.O. *Paed. Stud.* 38 (1961) p. 515v.
- WILLIAMS, P.: Date of birth, backwardness and educational organisation. *Brit. J. Educ. Psychol.* 34 (1964) p. 247v.